

دین یهود و مسائل زیست محیطی^۱

معصومه انصاری^۲

دانش آموخته کارشناسی ارشد ادیان و عرفان دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات تهران

فاطمه لاجوردی^۳

استادیار دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات تهران، گروه ادیان و عرفان

چکیده

بسیاری از آئین‌های یهودی در طول تاریخ، همراه و همگام با پدیده‌های طبیعی شکل گرفته‌اند. برگزاری اعیاد یهودی در آستانه فصل بهار و پاییز از این گونه‌اند. *میشنا* و *تلمود* نیز آموزه‌های کتاب *مقدس* در ارتباط با طبیعت را در راستای حفظ محیط زیست شرح و بسط داده‌اند. یک یهودی باید با استفاده از دستورات تورات و استناد به آنها، راه‌هایی را برای زندگی در دنیا برگزیند که کمترین آسیب را به محیط‌زیست وارد سازد و با تغییر و تحولات طبیعی، همچون تغییر فصل‌ها، سازگار باشد. این نوشتار می‌کوشد دیدگاه‌های یهودیان را نسبت به خدا، انسان و طبیعت بازگو نماید و راهکارهای شرع یهود را در ارتباط با بحران‌های زیست محیطی بیان کند.

کلیدواژه‌ها

محیط زیست، دین یهود، کتاب مقدس، طبیعت، بحران‌های زیست محیطی.

---

۱. تاریخ دریافت: ۱۳۹۱/۲/۲۰ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۱/۴/۲۱

۲. پست الکترونیک: h.bman11@yahoo.com

۳. پست الکترونیک: lajvardi@tpf-iau.ir

مقدمه

بشر امروزی طی چند قرن اخیر آسیب‌های جبران‌ناپذیری را به محیط زیست زده است که به از بین رفتن گونه‌های زیستی، از بین رفتن زیستگاه‌های جانوری و گیاهی، نابودی جنگل‌ها و مراتع و بیابانی شدن آنها، آلودگی آب‌ها، آلودگی هوا، گرم شدن کره زمین، تخریب لایه اوزون و ... منجر شده است و اگر این روند به همین ترتیب ادامه یابد بی‌شک باعث از بین رفتن حیات بر روی کره زمین خواهد شد. از این رو، مدت‌هاست مباحث علمی، فلسفی، اخلاقی و کاربردی فراوانی در ارتباط با محیط زیست شکل گرفته است و محققان دیدگاه‌های گوناگونی را در این زمینه مطرح کرده‌اند و راهکارهایی را برای مهار رفتارهای مخرب انسان ارائه داده‌اند.

در سال ۱۹۶۷م، لین وایت^۱، استاد تاریخ دانشگاه کالیفرنیا، مقاله‌ای با عنوان «ریشه‌های تاریخی بحران بوم‌شناختی ما» نوشت^۲ و ادعا کرد که ریشه‌های این بحران در طرز تفکر یهودی- مسیحی است که بر طبق آن انسان حق حکومت بر طبیعت دارد. در این دیدگاه طبیعت بیگانه و صرفاً منبعی برای بهره‌کشی است و پیشینه این نگرش انسان‌مدارانه و تحکم‌آمیز، به «سفر تکوین» باز می‌گردد، به ویژه به آیه ۲۸ از باب اول آن: «و خدا ایشان (آدم و حوا) را برکت داد و بدیشان گفت: بارور باشید و تکثیر شوید، زمین را پارسازید و بر آن تسلط یابید، بر ماهیان دریا، پرنندگان آسمان و همه جانورانی که بر روی زمین زندگی می‌کنند سروری کنید»^۳.

وایت می‌نویسد که الگوی مالکیت، انسان‌ها را از طبیعت جدا کرده و آنها را در شکل نوعی ثنویت به صورت روح- ماده، یا نفس- بدن قرار می‌دهد که بر این اساس روح باید بر ماده و انسان باید بر طبیعت حکومت کند. در حالی که مشرکان پیش از سنت یهودی- مسیحی در هماهنگی کامل با زمین بودند زیرا فکر می‌کردند که ارواحی در حیوانات،

1. Lyne White

2. White, Lyne, "The Historical Roots of Our Ecological Crisis", *Science*, vol.155, March 1967, pp. 1203-1207.

۳. پویمان، لویی پ، «فلسفه طبیعت از نظرگاه غربیان، ریشه‌های وضع بوم‌شناختی ما»، *اخلاق زیست محیطی*، ترجمه مصطفی ملکیان، تهران، ۱۳۸۲، ج ۱، ص ۵۰.

درختان و جویبارها لانه دارد. به عقیده وایت در زمان فعلی، تحت تأثیر ثنویت مسیحی، حیوانات وحشی، و همه عالم ارگانیک و نباتی مرده در نظر گرفته شده‌اند.^۱

وایت روانمندانگاری^۲ ادیان غیرابراهیمی را در تقابل با انسان‌مدارانگاری^۳ مسیحیت می‌بیند. در جهان‌نگری ادیان غیرابراهیمی آزار رساندن به درختان، گیاهان و حیوانات امری ناپسند است مگر اینکه دلیلی وجود داشته باشد و قبلاً آیین‌های خاصی به جا آورده شود چرا که آنها حامل امر قدسی هستند؛ اما مسیحیت با از میان برداشتن جان‌باوری^۴ این ادیان، باعث شد روحیه افراد به احساسات اشیاء طبیعی بی‌اعتنا باشد و از آنها بهره‌کشی کنند.^۵

از سوی دیگر، توماس بری^۶ و برخی دیگر از محققان مسیحی بحران زیست محیطی را متأثر از بحران‌ها به وجود آمده در حوزه معنویت و اخلاق می‌دانند. آنان معتقدند این ماده‌گرایی بی‌حد و مرز است که منجر به تجاوز و چپاول طبیعت شده و در واقع جدایی دین از زندگی عرفی ممکن است که یکی از دلایل این بحران باشد. از این رو، به باور این گروه ما به درکی فلسفی و دینی از خود به عنوان مخلوقات طبیعی نیازمندیم.^۷

گروهی نیز علم‌زدگی و گسترش فن‌آوری را از مهم‌ترین عوامل بروز بحران زیست محیطی دانسته‌اند. هم زمان با تحول تمدن و مظاهر آن از سده‌های سیزده و چهارده میلادی، توجه به طبیعت کنار گذاشته شده است. دکارت معتقد بود که طبیعت از کیفیات ملموس مانند اندازه و وزن تشکیل شده و فاقد ارزش‌های ذاتی و غیرقابل اندازه‌گیری، مانند زیبایی، است. افرادی نظیر نیوتن، گالیله و کپلر علمی را پایه‌گذاری کرده‌اند که بر

۱. کامستوک، گری ال، «خداباوری و اخلاق زیست محیطی»، ماهنامه پژوهشی اطلاعات حکمت و معرفت، ترجمه انشاء الله رحمتی، سال سوم، شماره ۱، صص ۶۲-۶۳.

2. Panpsychicism

3. Unthyopocentrism

4. animism

۵. پویمان، لویی پ، «فلسفه طبیعت از نظرگاه غربیان، ریشه‌های وضع بوم‌شناختی ما»، ص. ۵۰.

6. Thomas Berry

۷. حلاّدی، محسن، «مبانی اخلاق زیست محیطی در ادیان»، ماهنامه پژوهشی اطلاعات حکمت و معرفت، سال سوم، شماره ۳، خرداد ۱۳۸۷، صص ۲۵-۲۶.

تجربه، مشاهده و دیدگاه جزء گرایانه یا اتمیسم تأکید دارد و دیگر طبیعت در آن قابل احترام و تقدس نیست.^۱

به عقیده فرانسویس بیکن نیز کسب علم برای به دست آوردن قدرت است تا بتوان در عالم و طبیعت تصرف کرد.^۲ او نیز مانند کانت از تسلط بر طبیعت و قابلیت تغییر و انطباق طبیعت به وسیله نیازها و خواسته‌هایی که انسان تعیین می‌کند، سخن می‌گوید. به واسطه این تفکر، ارزش‌گذاری بر طبیعت مطرح می‌شود و اینکه طبیعت فاقد ارزش است و تنها از مواد خام برای مصرف در ارتباط با ایده‌های انسانی درست شده است. از این رو برخی بر این عقیده‌اند که «تفاوت کلی و مهمی را که امروزه دستاوردهای فنی با قواعد اخلاقی دارد تنها زمانی می‌توان رفع کرد که تحصیل علم تحت نظارت قرار گیرد و به سوی یافته‌ها و فعالیت‌هایی هدایت شود که در نهایت برای آدمی و محیط زیست او سودمند باشد.»^۳

دین یهود و محیط زیست

در متون دینی یهودی آموزه‌های مرتبط با محیط زیست به طور ضمنی مطرح شده‌اند، چرا که این آموزه‌ها جزئی از مقوله ارتباط میان خداوند، انسان و جهان به شمار می‌آیند که در اینجا به هر یک از این موارد اشاره می‌کنیم.

الف. خدا در یهودیت

در یهودیت، خداوند واقعیت یگانه‌ای است که چگونگی شناخت او چندان مورد توجه نیست، بلکه بیشتر بر صفات الهی تأکید می‌شود. یهودیت بر دو پایه استوار است: اعتقاد به خدای واحد و انتخاب بنی‌اسرائیل به عنوان بشارت دهندگان این اعتقاد. خدای یکتای

۱. نصر، سیدحسین، «دین و بحران زیست محیطی»، مجله نقد و نظر، ترجمه محسن مدیرشانه چی، شماره ۱۸

و ۱۷، زمستان و بهار ۷۸، n.p.n

۲. فروغی، محمدعلی، سیرحکمت در اروپا و حکمت سقراط و افلاطون، تهران، ۱۳۸۳، ج ۱، ص ۱۳۲.

۳. نگوس، یونس، «علم در اسلام»، اسلام و محیط زیست، به کوشش فضلان ام خالد و جوان ابرین، ترجمه اسماعیل حدادیان، مشهد، ۱۳۷۸، ص ۶۶.

بنی اسرائیل، خدای زنده‌ای است که نیروی خلاق او در جهان آفرینش همواره در کار است و در آغاز، این نیرو با خلقت جهان آشکار شد.^۱

همچنین گفته می‌شود که خدا در هر چیزی هست؛ اگرچه او را با کلّ جهان خلقت، و با هیچ بخشی از آن، نباید یکی دانست. البته این درک از خدا در زمره تحولات تقریباً متاخر است و از دوره قرون وسطی به بعد در میان عارفان یهود رایج شده است، یعنی اینکه خدا غیر از جهان خلقت است ولی با آن عمیقاً ارتباط دارد.^۲

در سایه آموزه شخینا (حضور الهی)، یهودیان در تبعید خداوند را در هر جایی احساس می‌کردند و خاخام‌ها می‌گفتند که شخینا در کنیسه‌های بیرون اسرائیل، از این کنیسه به آن کنیسه می‌رود و یا اینکه او بر در کنیسه ایستاده و به قدم‌های یهودیانی که به کنیسه می‌روند، برکت می‌دهد.^۳

قبلائی زوهری لحنی همه‌خدایانه دارد و چنین می‌آموزد که جهان از خدا فیضان کرده است،^۴ در حالی که بر طبق تلمود خداوند «پدر ما در آسمان» است، پدری که همیشه به فرزندان خود در روی زمین نزدیک است و این نظر با آموزه همه‌خدایانه، که خداوند را با طبیعت یکی می‌داند، منافات دارد.^۵

تحقق غایت الهی در یهودیت با تصور سلطنت خدا مرتبط است، اما این سلطنت نه در آسمانی و حیاتی دیگر، بلکه در همین جا بر روی زمین، و تحت هدایت الهی و با دستان انسان بنا می‌شود. این حاکمیت خداوند با ظهور مسیحای منجی تحقق می‌یابد.^۶

۱. اپستاین، ایزیدور، یهودیت بررسی تاریخی، ترجمه بهزاد سالکی، تهران، ۱۳۸۸، صص ۱۶۰-۱۵۹.

۲. آترومن، الن، باورها و آیین‌های یهودی، ترجمه رضا فرزین، قم، ۱۳۸۵، ص ۴۱.

۳. آرمسترانگ، کرن، خداشناسی از ابراهیم تا کنون، دین یهود، مسیحیت و اسلام، ترجمه محسن سپهر، تهران،

۱۳۸۲، ص ۹۳.

۴. آترومن، الن، ص ۱۶۵.

۵. اپستاین، ایزیدور، ص ۱۶۴.

۶. همان، ص ۱۶۶.

ب. انسان در یهودیت

در «سفر پیدایش» (۱: ۲۷) آمده که خداوند انسان را به صورت خود خلق کرده است. در بعضی تعابیر، انسان برتر از حیوانات و حیوانات برتر از گیاهان و گیاهان برتر از بی جانها در نظر گرفته شده‌اند. این سلسله مراتب دو نتیجه دارد: مسئولیت رتبه‌های بالاتر نسبت به پایین‌تر، و حق تقدّم رتبه‌های بالاتر نسبت به پایین‌تر.^۱ پس آدمی در میان همه مخلوقات اهمیت محوری دارد و آفریده شدن آدم به صورت خدا («سفر پیدایش»، ۱: ۲۶-۲۷)، فرمان به انسان برای پُر کردن زمین، تسلّط بر آن و فرمانروایی بر همه مخلوقات («سفر پیدایش»، ۱: ۲۸) ساختاری انسان محور را به ذهن متبادر می‌کند.^۲ البته این تصور که انسان از شأنی برتر، هم چون محور عالم، برخوردار است به مسئولیت‌ها و وظایف او نسبت به خدا و جهان وابسته است.^۳ تلمود تصور کتاب *مفّّّس* در مورد انسان را بسط داده و او را به عنوان یار و همکار خداوند معرفی می‌کند. برای تحقق غایت آفرینش همکاری انسان ضرورت دارد و خداوند او را به عنوان شریک خود آفریده است. انسان عاملی ویژه است تا اهدافی را که فراتر از مرزهای عالم طبیعی است، از طریق عالم طبیعی تحقق بخشد.^۴ فرآیند آفرینش با خلق انسان و جهان تمام نشده است بلکه این وظیفه به عهده انسان گذاشته شد تا زمینه تکامل آن چه که آفریده شده را ایجاد کند. خداوند آفریننده است پس انسان هم باید آفریننده باشد و مبنای همکاری او با خداوند، در اطاعت از اوست.^۵

اما با وجود این شأن برتر برای انسان، زمین در مالکیت انسان نیست تا از آن سوءاستفاده کند بلکه او صرفاً نگهبان است تا زمین را به نفع معاصران خود و برای نسل‌های آینده حفظ کند. تلمود نیز رویکرد ویژه‌ای نسبت به وظیفه فرد برای حفظ و حراست از اموال عمومی دارد.^۶

1. Solomon, Normon, "Conservation", *Encyclopedia Judaica*, ed. Fred Skolnik, U.S.A, 2007, vol. 5, p.165.

۲. آتّرمّن، الن، ص ۴۵.

۳. همان، ص ۴۶.

۴. اپستاین، ایزیدور، ص ۱۶۵.

۵. همان، ص ۱۴-۱۳.

6. Rakover, Nahum, "Ecology", *Encyclopedia Judaica*, ed. Fred Skolnik, U.S.A, 2007, vol. 6, p. 92.

بر طبق تورات، روح و جسم انسان تقسیم‌ناپذیر است، از این رو، تمام توجه آدمی باید به زندگی این دنیا معطوف باشد و نه زندگی پس از مرگ. امر به عبادت و بندگی خداوند نیز تنها برای همین دنیا و زندگی اینجهانی است.^۱ پس محور زندگی یهودیان بر مبنای تورات، شریعت و تکالیف اینجهانی است.

ج. طبیعت در یهودیت

بر طبق کتاب مَقَدَّس آفرینش جهان به دست خداوند انجام گرفته است و اولین آیات کتاب مَقَدَّس داستان آفرینش را بازگو می‌کند. کتاب مَقَدَّس آکنده از آگاهی و قدردانی نسبت به طبیعت است، از «سفر پیدایش» گرفته تا «مزامیر». طبیعت گواه خداوند در امر خلقت است،^۲ بر خلاف جهان‌بینی‌های شرک‌آمیز ادیان باستان که به اشیاء موجود در طبیعت جنبه الوهیت می‌دادند، کتاب مَقَدَّس به طور آشکارا، طبیعت را کار دست خداوند دانسته و به هیچ وجه آن را بخشی از خداوند نمی‌داند.^۳

جهان مادی بر اساس «سفر پیدایش» خیر است. بدی از طریق عمل و انتخاب آزاد مردم وارد جهان می‌شود و نه در جریان فرآیند خلقت. در دوره‌های بعد است که دوگانگی جسم و روح مطرح می‌شود و این جهان را به عنوان ماده‌ای پلید می‌شناسند. مالک طبیعت خداست، در «مزامیر» ۲۴: ۱ آمده است: «زمین و هر آنچه در آن است و جهان و هر چه در آن زندگی می‌کند از آن خداوند است.» خدا طبیعت را به انسان واگذار نمی‌کند بلکه صرفاً اجازه استفاده از آن را به او می‌دهد. انسان مالک زمین نمی‌شود، زمین برای خدا و همه ساکنان مخلوق اوست، احکام بسیاری در دین یهود بر این موضوع تأکید می‌کنند که انسان برای استفاده از آفرینش به اجازه خداوند احتیاج دارد؛^۴ «به یاد داشته باشد که زمین مال خداست و نمی‌توانید آن را برای همیشه بفروشید، شما مهمان خداوند هستید، می‌توانید

۱. اسمارت، نینیان، تجربه دینی بشر، ترجمه محمدمحمدرضایی و ابوالفضل محمودی، تهران، ۱۳۸۳، ج ۲، ص

۳۸.

۲. اشعیا، ۴۰: ۲۶؛ عاموس ۵: ۸؛ ایوب ۳۸: ۴۱.

3. Ivry, Alfred L., "Nature", *Encyclopedia Judaica*, ed. Fred Skolnik, U.S.A, 2007, vol. 15, p. 33.

4. Watling, Tony, *Ecological Imaginations in the World Religions*, London, New york, 2009, p. 125.

فقط از محصول زمین استفاده کنید»^۱. از این رو، در دین یهود، جهان بر محوریت خداوند سامان می‌یابد و آن محل تجلی معنا، هدف و ارزش آفرینش خداوند است.^۲

د. طبیعت در ادوار گوناگون

دوره کتاب مقلّس: کتاب مقلّس داستان قومی است که به سرزمین پیرامون خود علاقمند بود و آن را از نزدیک می‌شناخت. این دانسته‌ها در زبان پیامبران و مزامیرنویسان یا در اشعار غزل‌ها و ایوب بازتاب داشته است. در واقع استفاده مفرط از استعاره‌های مربوط به طبیعت به گونه‌ای صورت پذیرفته است که برای مخاطبان قابل وصول باشد. وقتی با خدا به عنوان «نَشیر»^۳ (تثنیه: ۳۲: ۱۱) روبرو می‌شویم جای درنگ وجود دارد، اما از این ارجاع، مردم خدایی را درمی‌یابند که هم‌چون والدی محافظ است، کسی که جوجه‌هایش را بر روی پشت خود حمل می‌کند تا آنها پرواز کردن را بیاموزند.^۴ زبان طبیعت، به طور طبیعی به میان مردم آمد، چون زندگی آنها وابسته به غنای زمین بود و اقتصاد آنها به کشاورزی و چوپانی بستگی داشت. به همین دلیل بود که مردم عاشقانه زمین را دوست داشتند و ادوار جشن‌های خود را با فصول سال مطابقت می‌دادند.^۵ کتاب مقلّس راجع به مردمی است که سرزمین خود را می‌شناسند و از آن مراقبت می‌کنند، و آن را هم چون عطیۀ خداوند می‌دانند، زندگی آنها به طور متقابل با این سرزمین بستگی دارد، چیزی که به عنوان بینش شلموت^۶ شناخته می‌شود، یعنی هماهنگی، صلح و انسجام.^۷

دوره ربّانیک: در دوره ربّانیک تمایلات نظریه‌پردازانه نسبت به طبیعت وجود ندارد. آنها به جای نظریه‌پردازی‌های مادی در مورد عظمت آسمان‌ها یا موجودات بی‌شمار آن، بر روی زمین تفکر و تأمل می‌کنند.^۸ از سوی دیگر، تقریرات صرفاً زیبایی‌شناسانه از طبیعت، در

۱. لاویان، ۲۵: ۲۳.

2. Watling, Tony, pp.125-126.

3. *nesher*

4. Swartz, Daniel, "Jews, Jewish texts and nature", *This Sacred Earth*, ed. Rogers S.Gottlieb, Routledge-New York and London, 2004, p. 84.

5. *Ibid*, p. 85.

6. *Shlemut*

7. Watling, Tony, p. 124.

8. Ivry, Alfred L., p. 33.

مقایسه با ارزش‌های محوری مذهبی، در این دوره کم‌اهمیت‌تر است، نزدیک‌ترین مباحث مفهومی در مورد طبیعت در ملاحظات ربّانی در مورد پیدایش عالم و معجزات است؛ در این اندیشه که خداوند به تورات نگاه کرد و با استفاده از آن به عنوان یک طرح کلی، جهان طبیعی را خلق کرد و یا معجزاتی که در این نظم طبیعی در خلقت رخ داده‌اند. در ادبیات ربّانی می‌توان از وجود طرح در طبیعت، البته در شکل فلسفی ساده و بی‌تکلف، به وجود یک طراح پی برد.^۱

دورهٔ میشنا و تلمود: در این دوره، اگرچه بیشتر یهودیان شهرنشین شدند، اما شهرنشینی به صورت کامل نبود. درصد زیادی از حکمای میشنایی کشاورز بودند. به طور مثال ربی ناتان^۲ می‌گوید: «کسی که از مغازه گندم می‌خرد هم چون کودکی است که شیر مادرش خشک شده است و کسی که خود گندم می‌کارد، هم چون کودکی است که از مادر خود شیر می‌خورد.» در این دوره، دعاهایی رواج یافت که بیانگر تعامل میان انسان و طبیعت است. این دعاها مربوط به چشیدن غذا، بو کردن گل‌ها، دیدن کوه‌ها، شنیدن صدای تندر و ... است. حکمای تلمودی چنین دعاهایی را در هنگام دیدن ماه نو^۳ هم اضافه کردند. کردند. این دعاها (براحا^۴) در یهودیت به منزلهٔ کسب اجازه و سپاس‌گزاری از خداوند برای برای داشتن قدرت زندگی در آفرینش و استفاده از آن است. به‌ویژه آب از آنجا که منبع پاکیزگی است مورد تقدیس قرار می‌گیرد. مخازن آب و چاه‌ها، بخش حیاتی مایم حیم^۵ یا آب‌های جاری آفرینش هستند، و از این رو است که ربّی‌ها تأکید دارند که هر کس بدون گفتن تقدیس مناسب شکرگزاری برای آب آن را بنوشد، شبیه سارقی است که از خالق آن را می‌دزدد.^۶ چنین تقدیس‌ها و دعاهایی حاکمیت خداوند را بر جهان عجایب خلقت نشان می‌داد. ربّی‌ها معتقد بودند که هدف اصلی بسیاری از میصواها (فرمان‌ها، اعمال دینی)^۷، نظیر سال سبتی، تصدیق دوبارهٔ مالکیت خداوند بر زمین است (سهندین ۱۳۹).^۸

1. Ibid, p. 34.
2. Avtod'Rabbi Nathan
3. Kiddush Levanah
4. Beracha
5. Mayim Chayim
6. Watling, Tony, p. 130.
7. Mitzot
8. Swartz, Daniel, pp. 86-87.

دوره هلنی و قرون وسطی: در این دوره این تفکر رواج یافت که جهان تحت حکومت قوانین تغییرناپذیر است و همه اشیا از چهار عنصر اساسی شکل گرفته‌اند: خاک، هوا، آتش و آب. آسمان نیز متشکل از عنصر پنجمی است. موجودات جهان به بی‌جان، گیاه جاندار و عاقل تقسیم شدند. این دیدگاه فلسفی مشکلاتی را برای دیدگاه سنتی در کتاب *مقاس* و *تلمود* ایجاد کرد. از نظر یهودیت سنتی قوانین تغییرناپذیر بر جهان حاکم نیست، بلکه تنظیم کار جهان به طور مستقیم زیر نظر خداوند است. پس فیلسوفان قرون وسطی درصدد برآمدند تا این دیدگاه‌های کتاب *مقاس* را با نظریه‌های فلسفی آشتی دهند. از نظر برخی از آنان ساختار طبیعت شاهی بر وجود خالق است. فیلون معتقد بود جهان توسط قوانینی که خدا در زمان خلقت وضع کرد، اداره می‌شود. او معتقد بود جهان از چهار عنصر درست شده و بال‌های سرافیم، آنگونه که در باب ششم «اشعیا» آمده است، اشاره به این چهار عنصر دارد.

نوافلاطونیان یهودی می‌خواستند که نظریه صدور را با مفاهیم کتاب مقدسی تلفیق کنند، اسحاق اسرائیلی بر آن بود که عقل در بالاترین مرتبه در کنار خداوند خلق شد و همه اشیای دیگر از عقل صادر شده‌اند. یهودا هالوی از جمله کسانی است که فلسفه ارسطویی را مورد انتقاد قرار می‌دهد، اما ابراهیم بن داوود جزء اولین یهودیان پیرو ارسطو است، ولی او نمی‌توانست مسئله ابدیت ماده را که با کتاب *مقاس* تضاد داشت بپذیرد، پس او ماده بی‌شکل را در اولین مرحله خلقت فرض کرد. ابن میمون، اگرچه کاملاً فلسفه ارسطویی را پذیرفت اما مخالف ابدیت جهان بود و معتقد بود که معجزات از زمان خلقت مشخص شده بودند، و معجزه فسخ یا ابطال قانون طبیعی نیست بلکه یک نیروی فراتر از آن است.^۱

قرون وسطی و رنسانس: در این دوران بسیاری از یهودیان به دلایل گوناگون شهرنشین شدند اما هنوز عده ای از آنها به کشاورزی اشتغال داشتند. از شروع این دوره تعدادی از متون یهودی با حساسیت‌های زیست محیطی نوشته شد. یوسف کیمخی^۲ در تفسیر «سفر پیدایش»، «ما» در «بیابید تا ما انسان‌ها را بسازیم» را اشاره به کار مشترک خداوند با طبیعت و زمین می‌دانست که منجر به گسترش شعر و عرفان و آثار فراوانی در

1. Ivery, Alfred L., p. 34.

2. Joseph Kimki (۱۱۰۵-۱۱۷۰) شاعر یهودی

ارتباط با محیط زیست شد. یوسف کارو^۱ درباره مسئولیت جوامع در ارتباط با درختان سبز نوشت و ربی اسحاق بن ششت^۲، در آغاز قرن ۱۴، از موضوعاتی نظیر آلودگی شهری و تأثیرات آن بر ساکنان شهرها سخن گفت. اما برخی از حکمای این دوره زیبایی دنیای مخلوق را در گستره وسیع تری مد نظر قرار دادند، از جمله ابن میمون و پسرش که دنیا را راهی برای عشق ورزیدن و تأمل درباره خداوند می دانستند.^۳

دوران مدرن: آ.آی کوک^۴، که هوگربرگمن^۵ آراء فلسفی اش را خلاصه کرده است، به همه خدایی عرفانی^۶ باور دارد و معتقد است که همه واقعیات تجلی خداوند هستند که شکل های بی شمار دیده می شوند و هر یک از آنها بدون وجود خدا حقیقتی ندارند. کوک بر این باور است که تکثر جهان طبیعی در خداوند وحدت می یابد و، با اقتباس از عرفان قیلا، اظهار می دارد که بارقه های مقدس در هر جایی از طبیعت وجود دارد. در نوشته های مارتین بوبر به ویژه «من - تو» پژوهاک این عقیده که بارقه های مقدس در همه چیز است، وجود دارد.^۷

با ظهور دوران جدید، حسیدیسم در سراسر دهکده های اروپای شرقی به ظهور رسید. از شروع قرن ۱۸ تا سرتاسر قرن ۱۹، ریبان اغلب در حالت جذب، راجع به اهمیت ارتباط نزدیک با طبیعت صحبت می کردند. بعل شم طوو^۸ موسس حسیدیسم می گفت که انسان خود را باید یک کرم در نظر بگیرد یا هر موجود کوچک دیگری که در همراهی او در این دنیاست.^۹ در قرن نوزدهم فرصت های تحصیلاتی و امکانات زیادی برای یهودیان به وجود آمد و همین امر باعث شد که تعداد یهودیان افزایش چشمگیری در شهرهای مختلف اروپا داشته باشد. اما هم چنان تعدادی از یهودیان مشغول به کارهای کشاورزی بودند و تعدادی

-
1. Joseph caro نویسنده شولحان عاروخ یا قانون شرع یهودی (۱۵۷۵-۱۴۸۸)
  2. Yitzhah ben Sheshet مولف تلمودی اسپانیایی (۱۴۰۸-۱۳۲۶)
  3. Swartz, Daniel, p. 88.
  4. A.I kook ابراهام ایزاک کوک (۱۹۳۵-۱۸۶۵) عارف و حاخام اعظم فلسطین
  5. Hugo Bergman فیلسوف یهودی (۱۹۷۵-۱۸۸۳)
  6. Mystic Pantheism
  7. Yoffe, Abraham et al, "Nature", *Encyclopedia Judaica*, ed. Fred Skolink, U.S.A, 2007, vol.15, p. 35.
  8. Baal Shem Tov موسس حسیدیسم (۱۷۶۰-۱۷۰۰)
  9. Swartz, Daniel, p. 90.

نیز به آمریکا مهاجرت کردند. در اروپا نهضت هسکاله^۱ (روشنگری، تنویر) تأسیس هزاران مزرعه را در طول قرن نوزدهم، در مرکز و جنوب روسیه تشویق کرد. هسکاله می‌خواست معنویت یهودی را تجدید حیات بخشد و بسیاری از نویسندگان معتمد بودند که هیچ راهی بهتر از بازگشت به طبیعت وجود ندارد.^۲

راهکارهای شرع یهود در ارتباط با بحران محیط زیست

طبیعت و محیط زیست در آیین یهود، نماد تجدید بیعت یا اتمام حجت خدا و مظهر مهر و قهر است. اگر فرمان‌های خداوند اجرا و سبب مراعات شود، هوای تمیز، باران بسیار، گاوان گوشتین و چرمین، خاک بارور و... برای انسان خواهد بود؛ و اگر دستورهای خداوند اجرا نشود، زلزله، ناباروری، آفات نباتی، ریزش سقف، سیلاب، طوفان، قحطی و... خواهد بود.^۳ پس یهودیت، چه در دوران کتاب مقدس و چه بعد از آن، بر ارتباط میان مردم و طبیعت تأکید دارد، کامیابی مردم به اطاعت آنها از خداوند بستگی دارد و کامیابی زمین به عدالت اجتماعی و صداقت اخلاقی مردم آن سرزمین دارد.^۴

هر چه انسان برای سلطه بر زمین بیشتر می‌کوشید، بر محدودیت‌های خود بیشتر آگاه می‌شد و اینکه خداوند پادشاه زمین است از این رو در هر سال سبتی و دیگر جشن‌ها او را سپاس می‌گفتند و به او پناه می‌جستند. آنها فهمیدند که مجبورند با زمین خوب رفتار کنند، نه تنها به آن استراحت بدهند بلکه به آن احترام گذارند، منابع آب را تمیز نگه دارند، مناطق سبزی نزدیک مناطق شهری ایجاد کنند، دفع فاضلاب و زباله را تنظیم کنند و از آزار به حیوانات جلوگیری نمایند.^۵

قوانین مربوط به سبت مهم‌ترین قوانینی است که در کتاب مقدس بدان تأکید می‌شود. یعنی باید نسبت به زمینی که از آن استفاده می‌شود، نگرشی توأم با عشق و مراقبت داشت و با زمین نیز به عدالت رفتار کرد و نباید آن را مورد استثمار قرار داد و بعد از شش روز

1. Haskalah

2. Swartz, Daniel, p. 91.

۳. لاویان، النا، «عشق سبز، موسی(ع) و محیط زیست»، همایش بین‌المللی محیط زیست، دین و فرهنگ،

تهران، خرداد ۱۳۸۰، ص ۱۴۵ و ۱۴۴.

4. Solomon, Normon, p. 166.

5. Swartz, Daniel, p. 85.

اسارت آن را رها کرد. «خداوند روز هفتم را برکت داد و آن را مقدس نمود، زیرا در آن روز خداوند از تمام کارش که برای ساختن آفریده بود دست برداشت.»^۱

آموزه ربّانی بال تشحیت^۲ (ویران مکن) بر حفاظت هر آن چه که خلق شده تأکید دارد.^۳ بر اساس این قانون، تخریب چیزهایی که می‌تواند برای انسان مفید واقع شود، ممنوع است. این ممنوعیت زندگی حیوانی و نباتی را هم دربرمی‌گیرد و بر منع اسراف تأکید دارد.^۴

قانون صعریعلی حیم^۵ آسیب رساندن به حیوانات را ممنوع می‌کند. این قانونی ربّانی نشانه‌ی علاقه‌ی هلاخایی به رفاه حیوانات است و قانون ربّانی بابلی می‌گوید که فرد یهودی باید قبل از انجام دادن کار خود، غذای حیوانش را بدهد.^۶ تورات به گیاه‌خواری سفارش نکرده، اگرچه آدم و حوا گیاه‌خوار بودند و شاید محدودیت‌های گوشت‌خواری توسط یهودیت، نشانه‌ی این تقید باشد و بعدها اسحاق ابرابانل^۷ تعلیم داد که وقتی مسیحا بیاید ما به وضع آرمانی گیاه‌خواری بازخواهیم گشت.^۸

سال سبّتی یا سال آیش به طور واضحی ایده‌ی حفاظت از طبیعت را نشان می‌دهد و این میمون دلیل سال آیش را افزایش بازدهی زمین و تجدید حیات آن می‌داند: «شش سال زمین‌های زراعتی خود را بکارید، درختان انگورتان را هرس نمایید و محصولات خود را جمع کنید ولی در طول سال هفتم زمین را وقف خداوند کنید و چیزی در آن نکارید. در تمام طول آن سال بذری نکارید و درختان انگورتان را هرس نکنید، حتی نباتات خودرو را برای خود درو نکنید و انگورها را برای خود نچینید، زیرا آن سال برای زمین، سال استراحت است.»^۹

۱. پیدایش، ۲: ۲.

2. *Bal tashhit*

3. Solomon, Normon, p.167.

4. Rakover, Nahum, p. 93.

5. *Za'ar ba'aliei hayyim*

6. 409, Ber, TB

7. Issac Abrabanel

فیلسوف یهودی (۱۵۷۵-۱۶۸۸)

8. Solomon, Normon, pp.165, 166.

۹. لاویان، ۲۵: ۱-۵

ممنوعیت قطع کردن درختان در کتاب مقدس اینگونه مطرح شده است: «زمانی که شهری را برای مدت طولانی محاصره می‌کنید، درختان میوه را از بین نبرید، از میوه آنها بخورید ولی درختان را قطع نکنید. درختان دشمنان شما نیستند.»^۱ و در تفسیر هلاخا، این آموزه را به موضوع آبیاری درختان نیز تعمیم داده‌اند.^۲ در ضمن دستور است که هر یهودی، یهودی، درخت یا گلدانی بکارد. عیدی هم ویژه درختکاری وجود دارد که ایلانوت نام دارد، بین دی و بهمن ماه ایرانی، و برای بزرگداشت و تقدیس درختان و بیداری دوباره طبیعت برگزار می‌شود. رسم بوده که با تولد هر نوزاد، درختی را می‌کاشتند و خود کودک را بعدها وا می‌داشتند که آن را آبیاری کند تا پس از سال‌ها در مراسم ازدواجش از آن بهره گیرد.^۳ ربان یوحانان بن زکای از علمای یهودی می‌گوید: «اگر نهالی برای کاشتن در دست داری و خبر آمدن ماشیح (منجی موعود) را شنیدی، ابتدا نهال را بکار و سپس به استقبال او برو.»

در *سولحان عاروخ* (رسالة احکام یهود) دستور داده شده است که «انسانی که به درختی آسیب برساند، زندگی‌اش را در معرض خطر قرار می‌دهد.»^۴ چنین ارتباط مقدسی در تقویم یهودی نیز از اهمیت خاصی برخوردار بود، این تقویم ریشه در طبیعت و در بزرگداشت چرخه‌های طبیعت و دوره‌های فصلی آن دارد: به نیایش‌های تکریم طبیعت در روش هشانا^۵ و یوم کپور^۶ توجه خاصی می‌شود چرا که در سوکوت^۷، در هنگام زندگی در چادرهای موقت برای هفت روز، مورد استفاده قرار می‌گیرند.

این گونه زندگی، روشی برای تجربه کردن و شادمانی در طبیعت (مقدس) به روشی مستقیم‌تر و نیز به یادآورنده تجربه صحراست و یادآور می‌شود که انسان‌ها سرگردان و مخلوقات گذرای آفرینش هستند. جشن دیگری که در رابطه با طبیعت اهمیت خاصی دارد،

۱. تثنیه، ۲۰: ۱۹

2. Rakover, Nahum, p. 93.

۳. لاویان، الناز، ص ۱۳۸.

۴. ثنایی، آرزو، «تورات و طبیعت»، نشریه ائق بیئا، سال سوم، شماره ۱۳، فروردین ۱۳۸۱، ص ۳۹.

5. Rosh Hashanah

6. Yom Kippur

7. Sukkot

طوبی شواط^۱ یا جشن سال نو است که به هنگام شکوفایی درختان برگزار می‌شود، و در آن درخت حیات^۲ محترم شمرده شده و به درختان به عنوان نمونه‌ای از تقدیس خداوند، توجه خاصی می‌شود.^۳ در همین راستا کاشروت^۴، یا قانون کوشر^۵ (غذای حلال)، تولید و مصرف مصرف را محدود می‌سازد و قوانین طهارت و پاکیزگی غذا (برای نمونه، خوردن گوشت فقط از حیوانات غیرشکارچی، سلاخی شده به روش بدون درد و مخلوط نشده با شیر جایز است) بر توازن ارتباط (مقدس) میان انسان و طبیعت اصرار دارند.^۳ قوانین زیست محیطی خاصی نیز وجود دارد و در سنت هلاخایی چند نوع آلودگی زیست محیطی مورد توجه قرار گرفته است از جمله:

دفع فاضلاب و زباله: بر اساس «تثیه» (۲۳: ۱۴ و ۱۳) بر دفع فاضلاب و زباله تأکید می‌شود و تلمود آن را به ممنوعیت ریختن زباله در جایی که محیط زیست یا محل چیدن محصول است، بسط می‌دهد.^۷ ربی‌ها در ارتباط با موضوع دفع فاضلاب بین مکان‌های عمومی که در مناطق بد آب و هوا ساخته شده‌اند و فصول تابستان و زمستان تمایز قائل شده‌اند و هر کدام قوانین خاص خود را دارد؛ مثلاً «هیچ کس حق ندارد فاضلاب خود را در فصل تابستان به بیرون رها کند»^۸ که می‌توان از این قانون در مورد فاضلاب‌های صنعتی صنعتی نیز استفاده کرد.^۹

آلودگی آب: چندین قانون ربّانی در مورد ممنوعیت آلودگی آب‌های جاری وجود دارد و حتی قانون تلمودی، نوشیدن آبی را که مدت زیادی درپوش نداشته ممنوع می‌سازد؛^{۱۰} چرا که ممکن است حشرات یا دیگر موارد آن را آلوده کرده باشند.^{۱۱} تلمود بر پاکیزگی و نظافت نیز تأکید بسیار دارد و حتی شستن دست را پیش از غذا خوردن یا انجام

پانزدهم شواط

1. *Tu B'shvat*
2. *Tree Of Life*
3. Watling, Tony, p.131.
4. *Kashrut*
5. *Kosher*
6. Watling, Tony, p. 130.
7. Solomon, Normon, p. 67.
8. BK69
9. Rakover, Nahum, p. 94.
10. AZ12b, see also 30a,b
11. Rakover, Nahum, p. 94.

بعضی کارها لازم می‌داند. در یهودیت سنتی، فردی که نظافت، بهداشت و این قوانین را رعایت نمی‌کرد، تحریم و طرد می‌شد. در تلمود آمده است: «پاکی جامه و اعضای بدن از مقدسات است، ناپاکی جامه‌ها جنون می‌آورد».^۱ یهودیت بر حفظ سلامت فردی تأکید دارد و این مستلزم برطرف کردن فقر است چون جوامع غنی می‌توانند برای برقراری پاکیزگی مناسب، استطاعت داشته باشند.^۲

آلودگی هوا: در مورد بوهایی که آزار دهنده‌اند نیز قوانینی وجود دارد؛ مثلاً تأکید می‌شود مکانی که لاشه حیوانات را در آن می‌اندازند یا گورستان و دباغ‌خانه باید دور از شهر باشد که مردم از بوی بد آن در امان باشند. *میشنا* قرار دادن دستگاه خرمن‌کوب را تا ۵۰ ذراع فاصله با شهر ممنوع کرده تا ایجاد ضرر و یا سوزش چشم نکند.^۳

سر و صدا: سر و صدا یک معضل شهرنشینی است و بر اساس تلمود، سنگ آسیاب که ایجاد سر و صدا می‌کند^۴ باید با حفظ فاصله‌ای از شهر نصب شود.^۵

زیبایی شهر و بنا: بر ایجاد بناهای محکم، سالم و بهداشتی بسیار تأکید می‌شود. طرح‌ریزی شهر یهودی شامل دو کمربند سبز در دورشهر است: یک کمربند سبز هزار زراعی و کمربندی دو هزار زراعی برای مدرسه و تاکستان؛ در بخش سوم چراگاه‌ها قرار می‌گیرند. راشی^۶ توضیح می‌دهد^۷ که این آرایش نه تنها برای استفاده، بلکه برای زیبایی شهر است.^۸

نتیجه

از آن جایی که ادیان الهی با فطرت انسانی در هماهنگی کامل هستند، دستورات آنها نیز در راستای زندگی سالم انسانی در محیط زیست پاک و نیالوده است. محیطی که انسان‌ها

۱. لاویان، الناز، ص ۱۴۱.

2. Solomon, Normon, p.170.

3. Ibid, p.167.

4. BB18a,20b

5. Rakover, Nahum, p. 94.

6. Rashi

7. RB Sota 22b

8. Solomon, Normon, p.168.

بتوانند در صلح با انسان‌های دیگر، گیاهان، حیوانات و تمام اجزای حیات زندگی کنند. انسانی که در چهارچوب شریعت دینی زندگی می‌کند، خداوند را مالک حقیقی خود و جهان می‌داند؛ پس او نمی‌تواند بی‌مهابا به تخریب و آلوده‌سازی طبیعت، که آفریده خداوند است دست بزند چرا که خود را هم جزئی از آن می‌داند. دستورات دینی و شرعی یهودیت نیز در همین راستا در جهت هماهنگ‌سازی انسان با طبیعت اطراف اوست تا بتواند هم زندگی آرام و راحتی داشته باشد و هم اینکه به زندگی دیگر انسان‌ها و یا موجودات صدمه‌ای نزند، از این رو در ارتباط با طبیعت، که مظهر قدرت الهی است، در کتب مقدس یهودی سفارش به احترام شده است.

منابع

- آرمسترانگ، کرن، *خداشناسی از ابراهیم تا کنون، دین یهود، مسیحیت و اسلام*، ترجمه محسن سپهر، تهران، ۱۳۸۲.
- ایستاین، ایزیدور، *یهودیت بررسی تاریخی*، ترجمه بهزاد سالکی، تهران، ۱۳۸۵.
- اسمارت، نینیان، *تجربه دینی بشر*، ترجمه محمد محمدرضایی و ابوالفضل محمودی، تهران، ۱۳۸۳.
- آنترن، زن، *باورها و آیین یهودی*، ترجمه رضا فرزین، قم، ۱۳۸۵.
- پویمان، لویی پ، «فلسفه طبیعت از نظرگاه غربیان، ریشه‌های وضع بوم‌شناختی ما»، ترجمه مصطفی ملکیان، *اخلاق زیست محیطی*، تهران، ۱۳۸۲، ج ۱.
- ثنایی، آرزو، «تورات و طبیعت»، *نشریه افق بینا*، سال سوم، شماره ۱۳، فروردین ۱۳۸۱.
- حدادی، محسن، «مبانی اخلاقی زیست محیطی در ادیان»، *ماهنامه پژوهشی اطلاعات حکمت و معرفت*، سال سوم، شماره ۳، خرداد ۱۳۸۷.
- فروغی، محمدعلی، *سیر حکمت در اروپا و حکمت سقراط و افلاطون*، تهران، ۱۳۸۳.
- کامستوک، گری ال، «خداآوری و اخلاق زیست محیطی»، ترجمه انشاءالله رحمتی، *ماهنامه پژوهشی اطلاعات حکمت و معرفت*، سال سوم، شماره ۱، فروردین ۱۳۸۷.
- *کتاب مقدس*.
- لاویان، النا، «عشق سبز، موسی (ع) و محیط زیست»، *همایش بین‌المللی محیط زیست، دین و فرهنگ*، تهران، ۱۳۸۰.

- نصر، سیدحسین، «دین و بحران زیست محیطی»، ترجمه محسن مدیرشانه چی، مجله نقد و نظر، شماره ۱۷ و ۱۸، زمستان ۷۷ و بهار ۷۸.
- نگوس، یونس، «علم در اسلام»، اسلام و محیط زیست، به کوشش فضلان ام. خالد و جوان ابرین، ترجمه اسماعیل حنا دیان مقدم، مشهد، ۱۳۷۸.
- وایت، لین، «ریشه‌های تاریخی بحران بوم شناختی ما»، ترجمه مصطفی ملکیان، اخلاق زیست محیطی، به کوشش مهدی داوودی، تهران، ۱۳۸۲.
- Ivry, Alfred L., "Nature", *Encyclopedia Judaica*, ed. Fred Skolnik, U.S.A, 2007.
- Rakover, Nahum, "Ecology", *Encyclopedia Judaica*, ed. Fred Skolnik, U.S.A, 2007.
- Solomon, Normon, "Conservation", *Encyclopedia Judaica*, ed. Fred Skolnik. U.S.A, 2007.
- Swartz, Daniel, "Jews, Jewish texts and nature", *This Sacred Earth*, ed. Rogers. Gottlieb, Routledge, New York and London, 2004.
- Yoffe, Abraham et al, "Nature", *Encyclopedia Judaica*, ed. Fred Skolnik, U.S.A, 2007.
- Watling, Tony, *Ecological Imaginations in the World Religions*, London, New york, 2009.
- White, Lyne, "The Historical Roots of Our Ecological Crisis", *Science*, vol.155, March 1967.